

ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ГЕОГРАФІЧНИХ КАТЕГОРІЙ У СУСПІЛЬНІЙ ГЕОПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ

УДК 159.923.2 : 316.64 : 32

О. Ю. Дроздов

Той факт, що усвідомлення соціально-політичних процесів часто передбачає їхнє просторове (територіальне) “прив’язування”, надає можливість вести мову про феномен геополітичної свідомості (ГПС). Його ми визначаємо як форму відображення (ментальної репрезентації) подій та явищ “політичного світу” крізь призму “географічного світу” шляхом ототожнення певного географічного простору з конкретною політикою, що там проводиться. Само існування ГПС обумовлено системним характером людської психіки, який, зокрема, передбачає наявність прямих та опосередкованих зв’язків між різними образами, уявленнями, емоційними оцінками тощо.

Серед низки інших механізмів ГПС вагоме місце посідають механізми аглютинації, асоціації й інтерференції. Нагадаємо, що традиційно аглютинація розглядалась як механізм процесу уяви – комбінування (“склеювання”) декількох окремих образів у новий, а асоціація – як механізм зв’язку психічних явищ, при якому актуалізація (сприймання, уявлення) одного з них призводить до появи іншого. Щодо інтерференції, то цей фізичний термін з галузі оптики (взаємне накладання світлових променів) у психології має подвійне значення: як гальмуючий вплив уже сформованих навичок на формування нових або як погіршення запам’ятовування певного матеріалу внаслідок впливу (“накладання”) іншого. Разом із тим, якщо згадати комплексну сутність ГПС, окремих геополітичних образів та уявлень, стає зрозумілим наявність і вплив саме цих механізмів: поєднання географічних, політичних та інших типів образів, уявлень і знань, їх тісне взаємне переплетіння, взаємне “накладання” тощо. Слід зазначити, що зарубіжні науковці згадують схожі механізми у контексті так званого “ментального картографування”. Зокрема Р. Голледж та Р. Стімпсон ведуть мову про процеси “нашарування” (*layering*), “агрегації”

(*aggregation* – збирання у єдине ціле), “королювання” (*correlating* – пов’язування) [33]. Отже, метою цієї статті став теоретичний аналіз феномена інтерференції географічних і політичних категорій у ГПС.

Сутність зв’язку просторово-географічних та політичних уявлень у ГПС, на наш погляд, можна умовно визначити як своєрідну “семантичну інтерференцію”, коли поняття географічні стають політичними (ідеологічними) та навпаки. Найчастіше має місце інтерференція першого типу – політизація географічних понять. Яскравим і найвідомішим прикладом є ситуація з концептами “Схід” та “Захід”. Як зауважує російська дослідниця О. Зарова, ці поняття були і залишаються базовими культурно-цивілізаційними образами (маркерами) Іншого, опираючись на які, держави та цивілізації вибудовували власну ідентичність [14]. Визначальну роль Сходу при формуванні західної (європейської) ідентичності підкреслюють і інші науковці [13; 17]. А. Нойман, зокрема, підкреслює, що схема “Схід-Захід” містила не лише географічні (“азіатське-європейське”), але й соціально-політичні пари опозицій, зокрема “варварство-цивілізація”, “тоталітарне-демократичне” тощо [13]. Вітчизняний дослідник О. Бреусенко-Кузнецов також зазначає, що бінарна опозиція “західне-східне”, будучи географічним “кодом”, є тісно пов’язаною з іншими “кодами”, зокрема політичним (“демократія-диктатура”), теологічним (“Боже-диявольське”), геополітичним (“проамериканське-антиамериканське”), часовим (“сучасне-відстале”) тощо. Про архетипічний характер ідеологізації шкали “Захід-Схід” може свідчити навіть такий неполітичний приклад: автор відомої трилогії “Володар пернів” Дж. Толкієн саме на сході розташував Мордор – казкове царство Зла, якому протистояли “вільні народи” західного Середзем’я [4].

Як наслідок, у деяких “межових” країнах (країни Східної Європи, Росія, Туреччина) активно ведуться спори щодо їх належності до Сходу чи Заходу. Так, у суспільній свідомості країн Східної, Центральної та Південної Європи межа “Захід-Схід” часто починається по їхньому східному кордону. Зокрема, серед поляків поширена думка про те, що Східна Європа починається на Схід

від Польщі, а самі поляки є центральноевропейцями [13]. У цьому контексті можна пригадати і факт небажання як політиків, так і багатьох громадян країн ЄС сприймати деякі країни (Росія, Україна, Білорусь, Туреччина) як частину “єдиної Європи” [1; 23]. У цілому, як зазначає вітчизняна дослідниця Ю. Харченко, неадекватне застосування політичними гравцями образів, міфів, символів Заходу та Сходу є невід’ємною складовою сучасного політичного дискурсу [28; 29].

Разом із тим Схід не завжди був символом загрози і нецивілізованості в уявленнях європейців. Ще з античних часів у Європі існувала традиція поділу на “варварську Північ” та “цивілізований Південь” (у силу того, що варварські племена проживали північніше тодішніх центрів античної цивілізації). Наступна хвиля актуалізації образу “ворожої Півночі” припадає на IX–XI ст. – епоху регулярних набігів вікінгів (норманів), наслідки від яких прирівнювались суспільною свідомістю до чуми та голоду. Про актуальність “північної загрози” у світогляді християн того часу можна судити з факту появи молитви “*A furore normanorum libera nos, Domine*” (“*Від шаленої люті норманів упаси нас, Господи!*”). Пізніше, у XV–XVI ст., у свідомості італійських гуманістів, “цивілізований Південь” (тобто італійські міста-держави) потерпав від “північних варварів” (вторгнень військ Франції та Німеччини), що, власне, й поклало кінець добі Відродження. Зокрема, добре обізнані з античною старовиною гуманісти порівнювали захоплення Риму німцями у 1527 р. із загарбанням Риму готами у 476 р., що ще раз переконувало всіх, у якій стороні світу розташовано природні землі варварів (адже ще давньоримський історик Тацит акцентував увагу на диких північних германських племенах) [7]. У цьому ж контексті слід зазначити, що з кінця XX – на початку XXI ст. у західному геополітичному дискурсі знову намітилась тенденція до переорієнтації сприймання ворога із системи “Захід–Схід” на іншу – “Північ–Південь” (“цивілізована Північ” проти “південних варварів” із країн Азії, Африки, Латинської Америки). Крім того, у суспільно-політичній свідомості низки європейських країн (Франція, Італія, Німеччина) довгий час існує неофіційний

поділ на “північні” та “південні” території, які відрізняються не лише історико-культурними особливостями, але й політичними симпатіями [5]. За даними дослідження Н. Єгорової, в американській та російській мовних картинах світу лінгвістичні концепти “Північ” та “Південь” мають, у тому числі, і військово-політичну семантику (асоціації з кордоном, війною тощо) [10].

Картина політизації географічних понять буде неповною, якщо не згадати про існування негативного образу Заходу у незахідних культурах. З цього приводу видатний англійський історик та філософ А. Тойнбі влучно зауважив, що, як би представник Заходу забажав і зміг поглянути на історію відносин своєї цивілізації з іншим світом *“очима ... незахідної більшості людства”*, то він би виявив доволі незвичну для себе картину – *“як би не відрізнялись між собою народи світу за кольором шкіри, мовою, релігією та рівнем цивілізованості, на питання західного дослідника про їхнє ставлення до Заходу всі – росіяни та мусульмани, індуси і китайці, японці та всі інші – відповідатимуть однаково. Захід, скажуть всі – це архіагресор сучасної епохи, і у кожного знайдеться свій приклад західної агресії...”* [10, с. 156].

Аналогічну тенденцію відмічають й інші науковці. Зокрема, російський дослідник О. Курникін вказує на те, що у сучасній масовій свідомості арабомусульманського світу склався доволі стійкий комплекс негативних стереотипів стосовно Заходу. По-перше, Захід сприймається як агресивний геополітичний суб’єкт, як джерело не лише минулих військових інтервенцій (про що, власне, раніше зазначав А. Тойнбі), але й сучасних. Ще однією складовою ворожого образу Заходу став “ізраїльський чинник” – створений при підтримці країн Заходу Ізраїль сприймається як “штучний проект”, як “форпост Західної агресії” в арабському світі, який підтверджує теорію “єврейської змови”. Наступною складовою антизахідного стереотипу стала західна культурна експансія, що, серед іншого, виявляється у критичному ставленні до ісламу та низки традицій арабо-мусульманської культури (“жіноче питання” тощо). У цілому можна вести мову про наявність взаємних негативних геополітичних уявлень у представників Заходу та Сходу. Так, проведене

Інститутом Геллапа у 2005–2006 рр. опитування у 130 країнах світу засвідчило, з одного боку, існування низького рівня довіри до західних країн у більшості мешканців мусульманського Сходу, а з іншого – аналогічну тенденцію сприймання мусульманського світу на Заході [16].

Доволі складне та суперечливе сприймання понять “Захід” та “Європа” мало місце (і, можемо додати, досі має) у російській культурі та світогляді. Яскравим прикладом ідеологізації і політизації цих термінів є концепції західництва та слов’янофільства, які з’явилися у ХІХ ст. у російській суспільно-політичній думці. При цьому, як зазначає О. Малінова, в обох випадках образ Заходу (під яким тоді розумілись переважно Франція, Англія і Німеччина) відігравав роль відправної “точки відліку” для національної ідентифікації (тобто виконував функцію, що і “Схід” на Заході) [19]. У російській інтелектуальній традиції ХІХ ст. ідеологічне навантаження мали поняття “Північ” та “Південь”. Це можна побачити на прикладі праць істориків тієї доби, які асоціювали Північ із цивілізацією (державним началом, законністю, порядком тощо), у той час як Південь (населений козаками та кочовими народами) уявлявся негативним і нестабільним простором. Тому закономірно, що семантика конструктів “Європа” та “Азія” у російській свідомості дещо відрізнялась від західного розуміння: Європа тут асоціювалась не лише з традиційним “Заходом”, але й “Північчю”, а “Азія” – зі “Сходом” та “Півднем” (саме Сибір і Кавказ довгий час виконували в Росії функцію “дикого”, “нецивілізованого” Сходу, “власних колоній”, які потребували просвіти та цивілізації) [6].

Цікавий історичний приклад ідеологізації географічної “сітки координат” наводить О. Строев, котрий на основі аналізу історичних джерел реконструював картину світу у суспільній свідомості французів ХVІІІ ст. “Центром світу” для останніх, природно, була Франція, а в ній – Париж (хоча цей політико-географічний “егоцентризм” не є атрибутом лише французького світогляду). “Північ” (Англія, Швеція, Росія) і “Південь” (південна Італія, Африка) символізували “варварські” країни та цивілізації (хоча “північні”

країни все ж таки вважались такими, що стали на шлях прилучення до французької цивілізації). Італія й Іспанія, які, як і Франція, знаходились у Середземноморському просторі, сприймалися позитивно у плані їх суспільного та культурного розвитку. “Схід” (Єгипет, Персія, Туреччина, Індія, Китай, Японія) з його тисячолітньою історією вважався “паралельним світом”, цивілізацією, що знаходиться “поза часом” і живе за власними законами [27].

Доречно згадати і праці російського дослідника М. Данилевського, який одним із перших підкреслив умовність та штучність загальноприйнятого поділу світу та зв’язок цього поділу з давніми географічними і культурними традиціями [9]. Дослідник, зокрема, вказував на те, що своєрідним орієнтиром для давніх європейських цивілізацій було Середземне море. Відповідно, простір на північ від нього став вважатись Європою, на південь – Африкою, на схід – Азією. Отже, М. Данилевський підкреслював умовність, по-перше багатьох географічних термінів, зокрема таких, як “Європа”, “Азія”, “Захід” та “Схід”, вважаючи їх поняттями саме історико-культурними; а, по-друге, умовність існуючих кордонів між ними – *“там, де немає дійсного кордону, там можна обирати їх тисячу...”* [9, с. 45]. На умовність, нечіткість та динамічність регіонального поділу Європи у XVIII–XX ст. вказують і деякі сучасні історики та політологи [18; 31].

У цьому контексті доречно торкнутись питання про феномен Східної Європи, адже, по-перше, стосовно цього регіону зараз точаться численні євроінтеграційні дискусії, а, по-друге, саме у ньому розташована наша держава. Цікавою тут є точка зору американського історика Л. Вулфа, згідно з якою конструкт “Східна Європа” було штучно створено у XVIII ст. західноєвропейськими просвітниками як своєрідний антипод “цивілізований” (у сучасному розумінні – Західній) частині Європи. Саме французькі філософи-просвітники (Вольтер та ін.) здійснили штучну світоглядну переорієнтацію Європи з осі “північ-південь” (що існувала до цього) на сучасну “захід-схід”, передавши нам її у спадок. На думку Л. Вулфа, Східна Європа послугоувалася для означення Західної “від протилежного” (так само, як Схід у цілому

допомагав означити Захід), і водночас вона стала сприйматись як місток між Європою та Азією. Тому не випадково західні дипломати і мандрівники XVIII ст. вважали себе “у Європі”, лише перетинаючи кордон між Польщею та Пруссією. Ще більше межа між Західною і Східною Європою закріпилась у суспільній свідомості західноєвропейців 1946 р. після сумнозвісного фолтонського виступу У. Черчилля та його відомої метафори про “залізну завісу”. Таке розуміння Східної Європи формально зникло у 1989 р. (розвал соціалістичного блоку), хоча фактично воно залишилось у суспільній свідомості європейців у вигляді поділу на “багату” і “бідну” Європу [7]. Слід зазначити, що згідно з іншими дослідниками, ментальний концепт “Східна Європа” з’явився пізніше – у XIX ст., а у XVIII ст. Росія у західних джерелах позначалась не як східна, а як північна країна [31].

Аналогічно заполітизованим був та досі є конструкт “Центральна Європа” – упродовж XIX–XX ст. локалізація цього регіону плавно зміщувалась у східному напрямку, адже суспільно-політична думка низки держав (Польщі, Чехії тощо) аж ніяк не могла допустити, щоб їхні власні країни вважались у Європі “східними” (“азіатськими”, “радянськими”) [21].

На семантичну неоднорідність різних частин Європи (Західної, Центральної і Східної) вказують й дані дослідження Н. Клочко, яка аналізувала відповідні метафори у європейському та російському політичних дискурсах початку 2000-х рр. Зокрема, асоціації стосовно Західної Європи і західноєвропейських держав зводились до образу “ядра Європи” та відповідних, переважно позитивних, метафор – “старенька Європа”, “євростарожили”, “країни-донори”. Разом із тим, образи країн Центральної і Східної Європи часто характеризувались амбівалентними або негативними метафорами – “проблемні новачки ЄС”, “найслабші учні у класі”, “країни-жебраки” тощо [15].

Цікавими у контексті “географічне-політичне” можуть бути дані досліджень російських соціологів початку 2000-х рр. [22]. Зокрема, таке поняття як “Європа” викликало позитивні почуття у переважній більшості

росіян (79 %), а негативні – лише у 13,6 %. При цьому ці дані відрізнялись від аналогічних показників стосовно поняття “Захід” – відповідно 51,6 % та 39,1 %. Якщо до цього додати, що такі, на перший погляд, географічні поняття як “Азія” і “Америка” у значної кількості опитаних викликали негативні асоціації (43 % та 49,6 %), можна з впевненістю вести мову про феномен інтерференції географічного та політичного у суспільній ГПС.

Слід відмітити, що феномен політизації географічних понять може спрацьовувати і на менш глобальному рівні, зокрема стосовно окремих регіонів або навіть міст. Так, досить згадати про Західну та Східну Україну, які давно перестали бути суто географічними поняттями, викликаючи політичні асоціації (“націоналістичний”, “проросійський” тощо) [30]. Згідно з Н. Родигіною, у російській суспільній свідомості XIX – на початку XX ст. Сибір, серед іншого, асоціювався з каторгою, “країною вигнання”, свавіллям чиновників тощо [24; 25]. Слід додати, що “каторжні” асоціації із Сибіром зберігались і пізніше, особливо у свідомості мешканців Заходу. У сучасній Росії політизована семантика має місце стосовно Північного Кавказу. Так, згідно з даними опитувань 2005 р., цей регіон у свідомості росіян асоціювався переважно з війною, тероризмом, насильством та безладом. Лише у 8 % респондентів перші асоціації стосувались гір, моря, природи, курортів та відпочинку. Крім того, образ “воюючого Кавказу” призвів до своєрідного “звуження” просторових уявлень про регіон – образи Чечні і Дагестану заслонили собою образи курортів Кавказьких Мінеральних Вод та чорноморського побережжя [3]. Цікаво, що війна сприймалась як природний атрибут образу Кавказу ще у російській суспільній свідомості 1820–1830-х рр., хоча контекст цього образу був дещо іншим (завоювання цивілізованою імперією нецивілізованих, “диких” провінцій) [2]. Відомою політичною метафорою, символом боротьби за монархію або контрреволюції (залежно від політичних уподобань) давно стала назва французького департаменту Вандея, який був центром роялістського заколоту 1793 р.

Прикладами політизації назв міст можуть бути Рим (який сприймається не лише як політичний і культурний центр Італії, але й як один зі світових центрів духовного та політичного впливу – “Ватикан”), Москва, Вашингтон, Брюссель або Страсбург – не лише столиці відповідних країн (крім Страсбурга), але й символи російської, американської та загальноєвропейської політики. У цьому ж контексті можна пригадати і випадки перейменувань населених пунктів за політичними мотивами – досить згадати зміну “німецького” Санкт-Петербурга на “слов’янський” Петроград у 1914 році, останнього – на “радянський” Ленінград (1924 р.), а його – знову на “історичний” Санкт-Петербург (1991 р.).

Ю. Харченко також зазначає тенденцію “відриву” деяких політико-географічних понять від об’єктивних географічних рамок. Зокрема, у сучасному політичному та журналістському дискурсі поняттям “Близький Схід” охоплюються території, які розташовані на трьох континентах – Азії, Африки й Європи (європейська частина Туреччини); у деяких випадках, це поняття вживають для позначення подій, що насправді відбуваються у Центральній Азії (Пакистан, Афганістан). Терміном “Захід” прийнято позначати країни, які знаходяться на різних континентах (США, країни Західної Європи та Японія) [28]. Схожа ситуація має місце і у вітчизняному геополітичному дискурсі з поняттями Західної та Східної України, адже реальне географічне розташування деяких регіонів не відповідає їхньому політичному маркуванню (так, Одещина і Миколаївщина ніколи не були географічним Сходом) [8]. У цьому контексті влучною є думка німецького дослідника Ф. Шенка про те, що більшість загальноновживаних назв певних територій у нашому лексиконі є не стільки нейтральними поняттями, скільки термінами з яскравою політичною історією [31].

Розглядаючи ідеологізацію географічних категорій, слід торкнутись ще одного аспекту – своєрідної “сакралізації” території владних центрів. Останню можна вважати наслідком давнішої традиції виокремлення сакральних центрів у релігійних картинах світу. Тому цілком закономірно Н. Замятіна обстоює тезу

про неоднорідність централізованого політичного простору – одні території сприймаються інакше, ніж інші. Більш того, пересування у такому просторі може змінювати навіть долю людину, зокрема відображати зміну її соціального статусу [12]. Зокрема, відомим є історичний приклад системи “листяного” наслідування княжого престолу у Київській Русі: великий князь “сидів” у Києві, а наступні за значенням князі – у менших містах (Чернігові та інших). Хрестоматійним можна вважати приклад з Москвою, яка була “Третім [і останнім] Римом”, а згодом – “серцем нашої Батьківщини”. Так, “happy end” сюжету низки відомих творів радянського кінематографа полягав у тому, що головні герої наприкінці опинялися саме у Москві. Як рух “наверх” по соціальній драбині раніше та зараз розцінюється переведення чиновника або іншого працівника у столицю. Тому не випадково, згідно з нашими дослідженнями, у свідомості певної частини вітчизняної молоді Київ асоціюється з “містом великих можливостей”, “великими перспективами”, містом, куди “я хочу”. Слід зазначити, що таке сприймання столиці не є типовим лише для східнослов’янських політичних культур, адже, наприклад, у європейській суспільній свідомості ХІХ ст. “столицями світу” вважались Париж і Лондон [26]. Усі вищенаведені приклади ілюструють феномен, який Н. Щербініна визначає як архетип “великого міста” (“місто-мрія”) – міфологізований, створений владою символічний політичний конструкт, який перетворився у стереотип масової свідомості [32]. Відповідно, як доленосний часто сприймається рух людини в напрямку “від центру” – досить згадати випадки заслання у Сибір або переведення на роботу у “провінцію”.

Разом із тим, загострення соціально-економічних протиріч на пострадянському просторі призвело до того, що серед мешканців провінцій почалось поширення зворотних (критичних) установок стосовно столиць. Таку тенденцію, зокрема, фіксують російські соціологи, починаючи з кінця ХХ ст. Наприклад, у 2004 р. лише 29 % респондентів з російської “периферії” погоджувалися з тим, що “Москва – це серце Росії”, водночас як близько 58 % з них вважали, що “Москва багатіє за рахунок решти країни” [20].

Але, як зазначалось раніше, існує й інший бік інтерференції географічних та політичних понять у ГПС – своєрідна “географізація” суто політичних понять. Так, під терміном “холодна війна” у переважній більшості випадків розуміють протистояння двох конкретних супердержав (СРСР і США), поняття “демократія” або “лібералізм” часто ототожнюють із “Заходом”, водночас як “деспотію” – майже завжди зі Сходом (Азією). У свій час більш-менш чітко “територіальне прив’язування” мали такі політичні ідеології як фашизм (асоціювався, переважно, із Німеччиною) та комунізм (СРСР). На сучасному етапі поняття “релігійний (ісламський) тероризм” доволі часто асоціюють із Близькосхідним регіоном. У низці країн доволі конкретне географічне розуміння мають поняття “автономія” (Крим в Україні) або “сепаратизм” (Північна Ірландія для британців або Країна Басків для іспанців).

Одним із цікавих наслідків інтерференції географічного і політичного у ГПС є те, що специфіка сприймання й оцінювання того чи іншого геополітичного суб’єкта може змінювати і просторову систему координат (оскільки геополітичний простір за своєю сутністю є багатовимірним), і навпаки. Тобто, говорячи словами російського дослідника Д. Замятіна, ГПС передбачає “динаміку геополітичних образів”. Учений, зокрема, наводить приклад з історії ХІХ ст. – часів довготривалої політичної боротьби Росії та Великої Британії за вплив у середньоазіатському регіоні (так званої “Великої гри”). Так, у європейській геополітичній системі координат Росія сприймалась Великою Британією як “азіатська” держава, водночас як політико-дипломатичне протистояння цих держав в умовах Середньої Азії (“азіатська” геополітична система координат) уже сприймалось як боротьба між двома європейськими країнами [11]. Приклад із сучасності наводить ізраїльський дослідник Д. Ньюман, який вказує на існування 5 різних соціально-політичних поглядів на Ізраїль, кожний з яких передбачає свій власний “простір”. Зокрема, Ізраїль може сприйматись як: країна Близькосхідного регіону (суто географічне розуміння); частина європейського культурного простору (для європейських євреїв-ашкеназів); “країна без кордонів” (для єврейської діаспори); “51-й штат

США” (американський союзник – для американських євреїв); “центр світу” (“свята земля” для християнських, іудейських та мусульманських спільнот) [34].

Отже, проведений аналіз ілюструє системний характер свідомості, який, зокрема, виявляється в існуванні ГПС. Одним з основних механізмів ГПС є явище зв'язку і взаємного “накладання” (інтерференції) географічних та політичних категорій у семантичному просторі, що призводить до появи геополітичних значень та смислів. Геополітичні образи, уявлення і стереотипи, які з'являються у результаті такої “інтерференції”, стають доволі стійкими (стереотипними) елементами суспільної ГПС, політичної культури та дискурсу.

Список використаної літератури

1. Александрова, Н. В. К вопросу о формировании европейской идентичности / Н. В. Александрова // ПОЛИТЭКС: Политическая экспертиза. – 2008. – № 3. – С. 272–285.
2. Архиреев, М. В. Кавказская война в русской литературе 1820-1830-х годов : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.01.01 / Архиреев М. В. – Тверь, 2004. – 169 с.
3. Бавин, П. Северный Кавказ: знания и представления о нем [Электронный ресурс] / П. Бавин // Социальная реальность. – 2006. – № 1. – Режим доступа : <http://socreal.fom.ru/?link=ARTICLE&aid=23>.
4. Бреусенко-Кузнецов, А. А. Геополитический миф: общий мифологический контекст атлантической экспансии на Восток / А. А. Бреусенко-Кузнецов // Вісник Національного технічного університету України “КПІ”. Серія “Філософія. Психологія. Педагогіка”. – 2006. – № 2. – С. 67–73.
5. Бусыгина, И. Территориальный фактор в европейском сознании [Электронный ресурс] / И. Бусыгина // Космополис. – 2002/2003. – № 2. – Режим доступа : http://cosmopolis.mgimo.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=124.
6. Власюк, С. А. Представления о пространстве русских историков второй половины XIX в. : дисс. ... кандидата истор. наук : 07.00.02 / Власюк С. А. – Омск, 2009. – 220 с.

7. Вулф, Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вулф ; [пер. з англ.]. – К. : Вид-во Часопис "Критика", 2009. – 592 с.
8. Геополітичні орієнтації населення і безпека України. За даними соціологів / упорядник М. О. Шульга. – К. : "Друкарня "Бізнесполіграф", 2009. – 80 с.
9. Данилевский, Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому / Н. Я. Данилевский. – 6-е изд. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского университета ; Изд-во "Глаголь", 1995. – 552 с.
10. Егорова, Н. А. Концепты "Север/The North" и "Юг/The South" в американской и русской картинах мира : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 / Н. А. Егорова. – М., 2010. – 20 с.
11. Замятин, Д. Н. Феноменология географических образов / Д. Н. Замятин // Социологические исследования. – 2001. – № 8. – С. 12–21.
12. Замятина, Н. Ю. Модели политического пространства / Н. Ю. Замятина // Политические исследования. – 1999. – № 4. – С. 29–41.
13. Зарицкий, Т. Образ России в конструировании польской идентичности / Т. Зарицкий // Человек. Сообщество. Управление. – 2006. – № 2. – С. 4–17.
14. Зарова, Е. Д. Образ "Другого" в становлении цивилизационной идентичности : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.01 "Онтология, гносеология, феноменология" / Е. Д. Зарова. – Саратов, 2009. – 20 с.
15. Ключко, Н. Н. Образы Европы в современных национальных дискурсах (на примере антропоморфной метафорики) / Ключко Н. Н., Будаев Э. В., Чудинов А. П. // Современная политическая лингвистика. – Екатеринбург : УрГПУ, 2006. – С. 213–226.
16. Курныкин, О. Ю. Восприятие стран Запада в мусульманском мире (к постановке проблемы) / О. Ю. Курныкин // Современная Россия и мир: альтернативы развития (Россия и Западная Европа: влияние образов стран на двусторонние отношения) : материалы междунар. научно-практической конференции / под ред. Ю. Г. Чернышова. – Барнаул, 2010. – С. 36–42.

17. Любимов, Ю. В. Образ другого (Восток в европейской традиции). Статья 1 / Ю. В. Любимов // Историческая психология и социология истории. – 2009. – № 2. – С. 5–26.

18. Макарычев, А. Периферийность, окраинность, маргинальность? К проблематике внешних границ Европы / А. Макарычев // Космополис. – 2003. – № 3 (5). – С. 30–40.

19. Малинова, О. Образы Запада и модели русской идентичности в дискуссиях середины XIX века / О. Малинова // Космополис. – 2005. – № 2 (12). – С. 38–59.

20. Мегалополисы и провинции в современной России: образы и реальность: аналитический доклад Института комплексных социальных исследований РАН (2004) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.fesmos.ru/Publikat/5_Megapolis2004/Mega_rus_01.html.

21. Миллер, А. Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России [Электронный ресурс] / А. Миллер. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/52/mill.html>.

22. Петухов, В. Интерес к внешней политике [Электронный ресурс] / В. Петухов // Космополис. – 2003. – № 2 (4). – Режим доступа : http://cosmopolis.mgimo.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=102.

23. Полтораков, А. Ю. “Европейская идентичность” как фактор региональной Безопасности / А. Ю. Полтораков // Современная Россия и мир: альтернативы развития (Россия и Западная Европа: влияние образов стран на двусторонние отношения) : материалы междунар. научно-практической конференции / под ред. Ю. Г. Чернышова. – Барнаул, 2010. – С. 46–51.

24. Родигина, Н. Н. “Земля обетованная” или “каторжный край”: Сибирь в восприятии крестьян Европейской России второй половины XIX в. / Н. Н. Родигина // Моя Сибирь: вопросы региональной истории и исторического образования : сб. науч. трудов / под ред. В. А. Зверева. – Новосибирск : Изд-во НГПУ, 2002. – С. 24–33.

25. Родигина, Н. Н. Образ Сибири в русской журнальной прессе второй половины XIX – начала XX в. : автореф. дисс. на соискание науч. степени д-ра истор. наук : спец. 07.00.02 “Всемирная история” / Н. Н. Родигина. – Омск, 2006. – 46 с.

26. Смирнов, С. Б. Образы европейских столиц и формирование московско-петербургской мифологии в XVIII–XIX веках / С. Б. Смирнов // Известия Российского

государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. Общественные и гуманитарные науки. – 2006. – № 6 (16). – С. 127–138.

27. Строев, А. Россия глазами французов XVIII – начала XIX века / А. Строев // Логос. – 1999. – № 8. – С. 8–41.

28. Тойнби, А. Дж. Цивилизация перед судом истории : сборник / А. Дж. Тойнби ; [пер. с англ.]. – М. : “Прогресс”. “Культура” ; СПб. : “Ювента”, 1995. – 478 с.

29. Харченко, Ю. В. Політична риторика в діалозі “Схід-Захід”: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / Ю. В. Харченко. – К., 2008. – 16 с.

30. Хобта, С. В. Образы регионов: Восток и Запад Украины / С. В. Хобта // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. – Вип. 15. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 456–463.

31. Шенк, Ф. Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе / Ф. Б. Шенк // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. – 2001. – № 4. – С. 4–17.

32. Щербинина, Н. Г. Образ города как символический конструкт / Н. Г. Щербинина // Вестник Томского государственного университета. Серия “Философия. Социология. Политология”. – 2011. – № 3 (15). – С. 41–52.

33. Golledge, R. G. Spatial behavior: a geographic perspective / R. G. Golledge, R. J. Stimson. – NY : Guilford Press, 1997. – 620 p.

34. Newman, D. The Geopolitical Imagination [Електронний ресурс] / D. Newman. – Режим доступу : <http://www.dur.ac.uk/resources/ibru/publications/full/bsb6-1borderlines.pdf>.

Рецензент: кандидат психологічних наук, доцент Скок М. А.